

РЕЛИГИЈА СПИНОЗИНА

(ПОВОДОМ ТРИСТОГОДИШЊИЦЕ ОД РОЂЕЊА СПИНОЗИНОГ)¹

I

Кад се говори о религији уопште, онда се у сваком случају мора говорити, на првом месту, о Богу, јер је то предмет религије, њен централни појам. Како би се могло говорити о религији, а да се не говори о предмету религије, тј. о Богу? Предмет религије — то је Бог. Зато можемо, донекле, рећи и обратно: ко говори о Богу, тај говори о религији. Али Бог може бити и предмет чисте филозофије. Уосталом, како се схвата религија и њен главни предмет, шта се мисли о Богу, шта се разуме под тим појмом, кад се говори о Богу — то је друго питање. Најзад, иако неко говори само негативно о Богу, ако спори његову егзистенцију, он ипак говори о Богу или о религији. Али свакако се увек прво мора сазнати нечије мишљење о религији одн. о Богу, па се тек онда то мишљење може тумачити и евентуално критиковати.

Тако ћемо и ми овде поступити с религиозном филозофијом Спинозином. Ми ћемо дакле прво изложити Спинозине мисли о Богу и религији, па ћемо после тога говорити о религији уопште, односно о Богу, и према томе критички размотрити Спинозино гледиште. А, као што се зна, Спиноза говори о Богу доста, много. О томе говори, пре свега, као што и наслов показује, *Теолошко-политичка расправа* (*Tractatus theologico-politicus*, 1670 г. издан анонимно, али доцније од холандске владе забрањен). Сва Спинозина филозофија, његова метафизика, није у ствари друго до филозофија о Богу. А од пет делова Спинозиног главног дела, *Етике*, први део, коме је и наслов *De Deo* (о Богу), говори готово искључиво о Богу. А на тај први део своде се на крају крајева и сви остали. Нарочито је важан пети, последњи део Етике, у коме се говори о моћи сазнања и човековој слободи, а који највећим делом чини такође Спинозину филозофију религије.

Зато се не може говорити о Богу код Спинозе а да се не говори о његовој филозофији, његовој метафизици, одн. етици. Шта је дакле Спинозин Бог? То ћемо видети из изла-

---

¹ 24 новембра прошле године навршило се 300 год. од Спинозиног рођења.

гања његових мисли. Нико додуше не зна шта је Бог, тј. не може имати адекватан, тачан појам о Богу и у том смислу бисмо могли рећи, следствено, да нико нема праву, потпуну религију. Али ми сви углавном знамо или, боље, осећамо шта је онај, коме се, бар у невољи, обраћамо молитвом. Сви у истини религиозни, побожни људи разумеју свакако нешто више или мање слично под тим појмом Бога Оца, па се једино у толико и могу разумети кад говоре о Богу.

Спинозин Бог није трансцендентни, лични Бог, Бог старог и новог Завета, Бог хришћански и јеврејски. То је чисто мисаони, рационални, филозофски Бог. Јели то Бог коме се можемо молити? Одговор на то, сасвим негативан, дала је на првом месту јеврејска црквена општина којој је Спиноза дотле припадао. Наиме, Спиноза је због своје филозофије о Богу, као јеретик, већ у својој 24-ој години, био анatemисан, тј. свечано искључен из јеврејске црквене заједнице (синагоге). Он је после тога само променио име (постао је Бенедикт место Барух), али није прешао ни у коју другу цркву.

Шта је dakле Бог по Спинози? На супрот живом Богу религије, Богу као личности, Богу Оцу, коме се молимо, Спинозин Бог се чини и сувише апстрактан, и сувише неодређен. Бог је „биће апсолутно неодређено“, како вели Спиноза. Чувена дефиниција Бога гласи овако: „Под Богом разумем апсолутно бескрајно биће, тј.“ супстанцију која се састоји из бескрајних атрибута од којих сваки изражава вечно и бескрајну суштину (или суштство: *aeternam et infinitam essentiam*). А, пре тога дефинише Спиноза супстанцију као „оно што у себи јесте и само собом се схвата, тј. нешто чији појам не потребује појам никакве друге ствари да би био начињен. Атрибут пак је оно што разум сазнаје на супстанцији као битно за њену суштину¹.

Бог је апсолутно бескрајно биће, вели Спиноза даље, а апсолутно бескрајно је оно, чијој суштини припада све што изражава биће, и у себи не садржи негацију². Бог постоји нужним начином. „Бог или супстанција, која се састоји из бескрајних атрибута, од којих сваки изражава вечно и бескрајно суштство, постоји нужно“³.

¹ Quod intellectus de substantia percipit tanquam eiusdem² essentiam constitutens. — Ethica I, def. 4.

² Ethica I, def., explic.

³ Ib., prop. 11.

У доказу (другом), који следује овом ставу, Спиноза вели да с нужношћу постоји оно што нема никаквог узрока ни разлога који би га спречио да постоји. А то важи за Бога. Нема дакле ни у Богу ни изван Бога никаквог узрока или разлога који Божју егзистенцију уништава и зато Бог нужно постоји. Апсолутно бескрајно биће или Бог мора имати у себи (управо од себе, из себе, а се) апсолутно бескрајну способност да постоји и зато мора апсолутно постојати. Јер што више реалности припада природи једне ствари, утолико она има више снаге да постоји.

Бог, одн. супстанција не може бити произведена од нечега другога. Бог је сам свој узрок. тј. нешто чија се природа не може схватити друкчије до само као егзистентна. Ми не можемо имати о егзистенцији ниједне ствари више извесности него о егзистенцији апсолутно бескрајног или савршеног бића, тј. Бога. Јер пошто његова суштина искључује свако несавршенство, а у себи укључује апсолутно савршенство (*eius essentia omniem imperfectionem secludit, absolutamque perfectionem involvit*), она самим тим уништава сваки разлог да се сумња у њену егзистенцију и даје о истој највишу извесност (*summamque de eadem certitudinem dat*).

II

Изван Бога нити може бити супстанције нити се она може схватити. Из тога следује да су просторна ствар и ствар која мисли (*res cogitans*) или атрибути Божји или афекције Божјих атрибута. И обратно: Бог је у исто време и материја и дух. Афекцијама (променама, „надражјима“) божанских атрибута називају се модуси (*modi*), т.ј. поједине појаве, материјалне и духовне.

Све што постоји, постоји у Богу и ништа изван Бога не може постојати ни бити схваћено (*nihil sine Deo esse neque concipi potest*). Зато у колико ми више сазнајемо поједине ствари, у толико више сазнајемо Бога.¹

Има људи који Бога замишљају, вели Спиноза, као човека, који се састоји из тела и духа, и подложног страстима. И Спиноза наглашује — на основу онога што је дотле рекао о Богу — колико су они удаљени од правог сазнања Бога (*a vera*

¹ Eth. V, prop. 24.

Dei cognitione). А сви, вели, који су размишљали о Божјој природи, поричу да је Бог нешто телесно (Deum esse согротеum negant). Између осталога они то најбоље доказују тиме што се под телом разуме једна дугачка, широка и висока „количина“ (quantitas), извесног одређеног облика, док међутим, нема ништа бесмисленије него то рећи о Богу, апсолутно бескрајном бићу.

Они тврде, вели Спиноза даље, да је Бог створио телесну или просторну супстанцију. Али из које божанске моћи би она могла бити створена, — о томе не знају ништа (ргогsus ignorant), што јасно показује да не разумеју ни сами (ipsimet) што кажу. Они мисле да се телесна супстанција као супстанција састоји из делова; зато споре да она може бити бескрајна и следствено, да може припадати Богу. Они даље веле да Бог као највише биће, не може трпети, бити пасиван (ens summe perfectum pati non potest), док телесна супстанција, као дељива, може трпети, те да зато она не припада суштини Бога.¹

Спиноза је, као што је познато, Декартовац, и по њему телесна (материјална) супстанција у суштини је недељива, пошто се телесност и просторност поклапају (празног простора код Спинозе нема, као ни код Декарта). Спиноза не увиђа, како сам вели, зашто би материја била недостојна божанске природе (сиг natura divina indigna esset), кад изван Бога не може бити никакве друге супстанције, од које би она могла трпети. „Све је, велим ја, у Богу и све што се збива, збива се једино по законима бескрајне природе Божије“² и следује из нужности његовог бића (ex necessitate eius essentiae).

Из нужности божанске природе мора бескрајно следовати на бескрајне начине (т. ј. све што се може схватити бескрајним разумом). Јер божанска природа има апсолутно бескрајне атрибуце, од којих сваки изражава такође бескрајну суштину. Бог дела само по законима своје природе ни од кога не нагнан³. То следује отуда што изван Бога ништа не постоји.

Други мисле, вели Спиноза, да је Бог зато слободан узрок што он, како они верују, може учинити да се оно, што смо рекли да следује из његове природе, т. ј. што стоји у ње-

¹ Ethica, I, prop. 15, schol.

² Omnia, quae fiunt, per solas leges infinitae Dei naturae fiunt. — Ib.

³ Deus ex solis suaе naturae legibus et a nemine coactus agit (Eth. I. prop. 17).

говој моћи, не дододи или да се од њега не произведе. А то би било као кад би казали да Бог може учинити да из природе троугла не следује да су његова триугла једнака двама правим угловима, или да из датог узрока не следује дејство, што је бесмислено. Да је Бог, веле они, створио све што је у његовом мишљењу, онда више ништа не би могао стварати, а то се по њиховом мишљењу противи свемоћи Божјој.

Спиноза пак мисли да је јасно показао да је из највише Божје моћи или из његове бескрајне природе бескрајно произашло на бескрајне начине (*in infinitis modis*) или да увек следује истом нужномпћу. Зато је свемоћ Божја од вечности била активна и вечно ће остати у истој активности.¹ А баш по његовом схватању, вели Спиноза, свемоћ Божја је представљена као далеко савршенија. Противници чак, чини се, споре свемоћ Божју. Јер они су принуђени признати је Бог мисли бескрајно много, што се да створити, што је створљиво (*infinita creatura*), а шта Бог никад неће моћи створити. А то је по Спинози гледиште, од кега он не види бесмисленије и у већој противности с Божјом свемоћи (*Dei omnipotentiae magis terugnans*). Јер Божији разум и његова воља су потпуно (*toto coelo*) различни од нашег разума и наше воље. Воља Божја и његов разум су једно исто.

Какав је однос Бога према свету одн. према појединим појавама? То је већ из досад реченога јасно. Бог је иманентан а не трансцендентан узрок свих ствари, т. ј. Бог је у стварима а не изван или изнад њих (пошто је све у Богу и изван Бога нема ништа).

Бог или сви атрибути Божји су вечни. Божја егзистенција и његова суштина су једно исто. Исти атрибути Божји, који изражавају (*explicant*) вечно биће Божје, изражавају у исто време и његову егзистенцију.

Бог није само узрок да ствари почну егзистовати већ и да остану у егзистенцији (*ut in existendo perseverent*). Бог није само активни узрок (*causa efficiens*) егзистенције, већ и суштине ствари. Поједиње ствари нису ништа друго до промене (променљива стања, „надражаји“) или облици, преко којих се атри-

¹ Quare Dei omnipotentia actu ab aeterno fuit et in aeternum in eadem actualitate manebit. — Ib. Schol.

бути Божји изражавају на известан и одређен начин.¹ Све што постоји, постоји у Богу и зависи од Бога тако да без њега не може ни постојати ни бити схваћено.²

III

У природи нема ништа случајно (*in rerum natura nullum datur contingens*), већ је све, услед нужности Божанске природе, одређено да на известан начин постоји и дејствује (*ad certo modo existendum et operandum*).

Бог или природа — то је једно исто. Бог, као природа која ствара (*natura naturans*), то је оно „што у себи јесте и собом се схвата“, то је Бог уколико се посматра као слободан узрок (*ut causa libera*). Под створеном природом (*natura naturata*) пак разумем, вели Спиноза, све оно што следује из нужности Божанске природе, т.ј. све ствари, које су у Богу и које без Бога не могу постојати ни бити схваћене.

Воља се не може назвати слободним већ само нужним узроком. Јер воља је само известан облик (*modus*) мишљења, као и разум, и зависи од других облика (модуса или модификација Божје супстанције), као узрока, а ови опет од других, ит.д. — до у бесконачност. Из тога следује да Бог не дела из слободне воље (*ex libertate voluntatis*). Воља не припада више природи Божјој него све друге (природне) ствари,³ већ се према њој односи исто као мир и кретање, и све остало што следује из нужности божанске природе.

Ствари нису могле бити произведене од Бога (*a Deo produci*) ни на који други начин и ни којим другим редом (*nullo alio modo neque alio ordine*) него што су произведене. Јер да су ствари и, следствено, ред у природи, могли бити друкчији, онда би и природа Божја могла бити друкчија, него што је у ствари (*Dei etiam natura alia posset esse, quam iam est*) и онда би морали постојати два или више богова.

¹ Res particulares nihil sunt, nisi Dei attributorum affectiones, sive modi, quibus Dei attributa certo et determinato modo exprimuntur (Ethica, I, prop 25, coroll.)

² Omnia, quae sunt, in Deo sunt et a Deo ita dependent ut sine ipso nec esse nec concipi possint. — Eth., I, prop. 28, schol.

³ Voluntas ad Dei naturam non magis pertinet, quam reliqua naturalia: Eth. I, prop. 32, Schol. 2.?

Ствари су од Бога створене у највећем савршенству (*summum perfectione*), јер су нужно следовале из дате најсавршеније природе (*ex data perfectissima natura necessario secutae sunt*). Говорити супротно значило би тврдити да Бог није потпуно (*summe*) савршен.

Најзад, чак и ако би се претпоставило да је Бог све створио по слободној вољи, из самог савршенства Божјег би следовало да Бог никад не може, нити је икад могао друкчије (друго) одлучивати (*aliud decerpere*), или да Бог није постојао пре својих одлука (*ante sua decreta*) и не може постојати без њих. Јер да је Бог могао створити друкчије ствари и ред у природи, да његове одлуке нису вечне, онда би се Богу могла приписати несавршеност и непостојаност. А ако би се претпоставило да Бог може мењати своје одлуке, дакле да је о природи и реду у њој одлучио друкчије, него што је одлучио, т.ј. да је друго хтео и мислио о природи, онда би морао имати друкчији разум и друкчију вољу, него што има¹. А кад би то било, онда би и Божја суштина морала бити друкчија. Дакле да су ствари друкчије створене од Бога, него што су створене, Божји разум и његова воља, т.ј. његова суштина би морала бити друкчија. А то је бесмислено.

Никакав разлог не може нас уверити да Бог није хтео створити све, што је у његовом разуму, са истом савршеношћу с којом је то мислио. Велика је бесмислица тврдити да Бог — који мора мислiti (знати) оно што хоће (*id quod vult, necessario intelligit*) — може својом вољом учинити да ствари мисли друкчије него што их мисли.

Може се и овако рећи: кад би ствари могле бити друкчије, онда би и воља Божја морала бити друкчија. А пошто воља Божја не може бити друкчија — што следује из самог савршенства Божјег — то ни ствари не могу бити друкчије него што су.

Они, који мисле да Бог све ствара са гледишта добра (*sub ratione boni*), претпостављају нешто изван Бога, што не зависи од Бога, и чему Бог, као обрасцу, тежи при стварању (*ad quod Deus, tanquam ad exemplar, in operando attendit*).

¹ Si Deus de natura, eiusque ordine aliud, quam decrevit, decrevisset, hoc est, ut aliud de natura voluisse et concepisset, alium necessario, quam iam habet intellectum et aliam, quam iam habet, voluntatem habuisset. — Eth. I, prop. 33, schol. 2.

Све је од Бога унапред одређено. Али не његовом слободном вољом. Све следује из апсолутне природе Божје или његове бескрајне моћи, а не из његове слободне воље (non quidem ex libertate voluntatis). Савршенству Божјем је противно тврдити да Бог ствара ради неког циља, јер то би значило да он жели нешто што му недостаје.

А зашто Бог није све људе створио тако да се управљају по разуму? Спиноза одговара: За то што Богу није недостајала „материја“ да створи све, од највишег до најнижег ступња савршенства; или, боље речено, зато што су закони његове природе били тако обилни да су били довољни да се произведе све што може бити схваћено једним бескрајним разумом¹.

На крају другог дела Етике говори Спиноза о користи од свога учења за практичан живот. Ми деламо само по вољи Божјој — на миг Божји (ex solo Dei nutu) — и суделујемо у Божјој природи у толико више, што савршеније рађе вршимо и што више сазнајемо Бога. Његова доктрина, вели Спиноза, учи нас да се наша највећа срећа и блаженство састоји само у сазнању Бога (in sola Dei cognitione), које нас наводи да чинимо само оно што захтева љубав и побожност. Зато греше они који од Бога очекују награде за врлину и добра дела (pro virtute et optimis actionibus), као да сама врлина и служба Богу није срећа и највиша слобода.² Друго, она учи како да сносијемо све што судба донесе, пошто све нужно следује из вечне одлуке Божје (ab aeterno Dei decreto).

IV

Религија Спинозина не може се у ствари одвојити од његове философије. Његова религиозна тежња, као и филозофска, налази задовољење у сазнању Бога. Али Спиноза ипак увиђа јасно оно што је у религији друго и више него у филозофији. У својој „теолошко-политичкој расправи“ иде Спиноза чак тако далеко да тврди да између вере или теологије и филозофије (inter fidem sive theologiam, et philosophiam) не постоји никаква заједница или сродство. Оне су потпуно различне (toto coelo discrepant). Циљ филозофије је само сазнање, а циљ религије је

¹ Quia ipsius naturae leges adeo ampliae fuerunt, ut sufficerent ad omnia quae ab aliquo infinito intellectu concepi possunt, producenda. — Eth. I, Appendix.

² Quasi ipsa virtus Deoque servitus non esset ipsa felicitas et summa libertas. — Eth. II, prop. 49, schol.

само послушност и побожност.¹ Вера не захтева толико истину колико побожност (*non tam veritatem quam pietatem*), и није спасоносна по себи већ само с обзиром на послушност (*ratione obedientiae*).² Јер шта је вера? Веровати то је мислiti о Богу тако нешто, што, ако се не зна, уништава послушност према Богу (*de Deo talia sentire, quibus ignoratis tollitur erga Deum obedientia*)³.

Вера dakле није само сазнање, већ се односи више на практичан, активан живот човеков. Све што желимо и радимо, а чему смо ми узрок, у колико имамо идеју о Богу, или у колико сазнајемо Бога, рачунам, вели Спиноза, у религију. А жељу да се добро чини (*cupiditatem autem bene faciendi*), која произлази отуд што ми живимо по вођству разума, назива Спиноза побожношћу.⁴

Човек јак (духовно, морално) не мрзи никога, никоме не завиди, не љути се ни на кога и ни због чега. То и све друго што се односи на истински живот и религију (*haec et omnia quae ad veram vitam et religionem spectant*), јасно је, како вели Спиноза, из ранијих ставова. Јак човек има у виду да из нужности Божје природе следује све, и оно што он мисли да је мучно (*molestem*), и зло, и да оно, што се чини безбожно, свирепо (*horrendum*), неправично и срамно, произлази отуда што он схвата ствари збркано, непотпуно и нејасно (*perturbate, tumultate et confuse*). И зато се он труди да ствари схвати какве су оне по себи (*ut in se sunt*) и да отклони сметње правог

¹ *Tractatus theologico-politicus*, cap. XIV Исп. Benedicti de Spinoza *Opera quae supersunt omnia*, Vol. I, Ienae, 1802, p. 348. — Зато од пророка не треба тражити сазнање. О стварима, које се односе само на спекулацију, а не на љубав и на практичан живот (*res, quae solam speculationem, et quae non charitatem, et usum vitae spectant*), пророци су могли да не знају ништа, као што и нису знали. *Tract. theol. pol.* cap. II (B. de Spinoza *Opera*, I, 1802, p. 188). — Цело ово дело — ова теолошко-политичка „расправа“ од скоро 300 страна — има 20 глава, од којих је за нас овде најважнија глава XIV, пошто се у њој говори о томе шта је вера и шта су верници, одређују се основи вере и она се одваја од филозофије. Мање су за нас важне главе I и II, у којима се говори о пророштву и пророцима, па затим глава о чудесима (VI), о тумачењу Библије (VII), о томе зашто се Библија назива Св. Писмом (*qua ratione Scriptura Sacra vocatur*).

² *Tractatus theol. pol.* XIV *Opera* I, p. 348.

³ *Tractatus theol. pol.* XIV *Opera* I, p. 343.

⁴ *Ethica*, IV, prop. 37. schol. 1. (*Opera*, II, 1803, p. 230).

сазнања, као што су мржња, гнев, завист, ругање (исмевање, *irrisio*), охолост и др. И зато се он труди, колико може, да добро чини и да буде весео (*bene agere et laetari*).¹

У побожност рачуна Спиноза и жељу човекову да се допадне људима, уколико она произлази из разума (*cupiditas hominibus placendi quae ex ratione determinatur*),² а не из афекта.

Ко себе и своје афекте јасно и разговетно сазнаје, љуби Бога, и то у толико више, у колико више сазнаје себе и своје афекте. Јер ко себе и своје афекте сазнаје, осећа задовољство, у вези с идејом Бога (*concomitante idea Dei*). Та љубав према Богу мора дух највише обузети.

Бог је слободан од свих страсти (*expers est passionum*) и не узбуђује се никаквим афектом задовољства или незадовољства. Јер афекат или страст није ништа друго него нејасна идеја (*confusa idea*), у којој се изражава повећање или смањивање телесне моћи делања. А Бог не може прећи (прелазити) ни ка већем ни ка мањем савршенству. Зато Бог не љуби и не мрзи у правом смислу никога.³

Али исто тако нико не може мрзети Бога.⁴ Јер Божја идеја, која је у нама, адекватна је и савршена, и у колико ми посматрамо Бога, у толико смо активни. А у колико дух сазнаје себе и своју активност, он може осећати само задовољство, а не незадовољство (као што је мржња).⁵

Љубав према Богу је најсталнији афекат и највеће благо, коме можемо тежити по заповести разума (*ex dictamine rationis*). Јасно и разговетно сазнање, нарочито адекватно сазнање, т. ј. сазнање вечног и бескрајног бића Божјег, рађа љубав према Богу, „према ономе што је непролазно и вечно“.

Како мисли Спиноза о бесмртности душе? Он верује у њу. Он је на извесан начин и доказује. Дух може представљати и сећати се само док траје тело (*durante corpore*). Али у Богу има нужно једна идеја, која изражава суштину овог или оног људског тела под видом вечности. Зато Спиноза може тврдити: „Дух људски не може бити апсолутно развојен с телом (cum

¹ Eth., IV, prop. 73, schol. (Op. II, p. 258).

² Eth., IV, appendix, 25.

³ Eth. V, prop. 17. Deus neque ad maiorem neque ad minorem perfectionem transire potest — Ib. Coroll.

⁴ Eth. V, prop. 18.

⁵ Eth. III, prop. 58, demonstr. и V, prop. 18, Demonstr.

cōpore absolute destrui) већ од њега остаје нешто што је вечно". Та идеја, која изражава суштину тела под видом вечности, је извесан облик мишљења (*certus cogitandi modus*), који припада суштини духа и који је нужно вечан.

Немогућно је да се ми сећамо да смо постојали пре тела, пошто у телу не може бити никаква трага о томе, а вечност не може бити дефинисана временом и не може имати никакве везе с временом. Ипак ми осећамо да је наш дух вечан, уколико у себи укључује суштину тела под видом вечности (*quatenus cōporis essentiam sub aeternitatis specie involvit*). Уколико дух сазнаје самог себе и тело под видом вечности, утолико он нужно има сазнање Бога и зна да је у Богу и да је схваћен од Бога. Јер „вечност је сама суштина Бога“ и зато схватити ствар под видом вечности значи — да кажемо кратко, много краће него Спиноза — схватити их под видом божанства.

Човек је у толико савршенији (морално, разуме се, јер сазнање Бога је највиша врлина) и срећнији, уколико више сазнаје под видом вечности, јер је утолико више свестан самог себе и Бога.¹ Права срећа човекова и блаженство састоји се у самој мудrosti и правом сазнању.²

Дух је вечан у колико ствари сазнаје под видом вечности. Уколико сазнаје, наш дух је вечан модус (божанској) мишљења. Вечни део духа је сазнање, преко кога смо једино активни. А једна ствар је у толико савршенија и има у толико више реалности, у колико је активнија. Отуда ко има тело, које је је способно за многе ствари, тај има дух чији је највећи део вечан³.

Из сазнања Бога произлази интелектуална љубав према Богу која је вечна. Интелектуална љубав духа према Богу управо је љубав Божја, којом Бог сам себе љуби, не у колико је бескрајан, већ у колико може бити изражен суштином људског духа, под видом вечности. То је део бескрајне љубави којом Бог сам себе љуби. Интелектуална љубав је радња којом дух сам себе посматра у вези са Богом, као узроком, т. ј. радња којом Бог, уколико може бити изражен људским духом

¹ Eth. V, prop. 31, schol. —

² Vera hominis foelicitas, et beatitudo, in sola sapientia et veri cognitione consistit. — (Opera I, 1802, Tract. theol. polit. III, cap. III, p. 190).

³ Eth. V, prop. 39.

- сам себе посматра. Љубав Бога према људима и интелектуална љубав духа према Богу једно је исто. Наше спасење или блаженство или слобода састоји се у непрекидној и вечној љубави према Богу или у љубави Бога према људима¹.

VI

По своме основном предмету, Богу, Спинозина метафизика могла би се, као и Аристотелова, назвати теологијом. Управо код Спинозе још пре него код Аристотела (и ако су код Спинозе и метафизика и теологија одн. религија само део етике). Сваки човек, као и све уопште, има нечег божанског, јер није друго до модификација божанске супстанције. Али Бог нема код Спинозе ничег антропоморфистичког, ничег људског, сем у колико људи, као модификације вечне супстанције, изражавају ту супстанцију, т. ј. Бога. Јер Бог је код Спинозе само бескрајна супстанција која се у људима манифестије на исти нужан начин, као и у свему осталом. Зато је бескрајно биће Божје и његова вечност свима позната².

Па ипак Спиноза, видели смо, одваја филозофију, као право сазнање истине, од религије, веровања. Веровање се састоји у признању највишег ауторитета као Бога, као моралне сile, у послушности према Богу одн. у испуњавању божанских, тј. моралних закона. Али како се Спинозин Бог, који није ништа друго него природа, може схватити као највиши морални ауторитет? На то је питање тешко одговорити потврдно. Зато је често постављано питање: да ли је Спиноза уопште имао религије?

Свест о природи, свест о свету, то је код Спинозе у исто време свест о Богу. И обратно: свест о Богу у исто време је свет о свету. Свест о Богу чини религију. Али може ли се то рећи и за свест о свету? Додуше многи у лепоти света као целине, у космосу, уживају естетски, као у једном уметничком делу. А многи су уживали нарочито баш у Спинозиној метафизичкој слици, у његовој слици света као једне божанске целине³.

¹ Eth. V, prop. 36; demonstr.; coroll.; schol.

² Eth. II, prop. 47, schol.

³ Тако је н.пр. Гете, који је у филозофији био ватрен присталица Спинозин, уживао у природи као целини, јер у сваком појаву види симбол бескрајнога, слику целине. Нарочито у човеку, у духу, види он свет у маломе, микрокосмос, као копију, слику, симбол света (целине). Гете види — опажа непосредно, пре сваког филозофског размишљања — све крајње у бескрајноме, све пролазно у веноме („под видом вечности“).

Религија је доиста сродна с уметношћу. Многи су чак уметност, нарочито музику, сматрали као еквиваленат религије.

Али религија није уметност, или није само уметност. Религија исто тако није морал, није само морал. А код Спинозе религија се губи у моралу. Религија се управо чини, као код Канта, само један узгредак, споредан појав морала. То је неминовно код сваког пантеисте који, као Спиноза, идентификује Бога с природом. Пантеизам искључује правог, живог, личног Бога. Зато је права религија само теистичка религија.

Свакако ако се религија, са Шлајермахером, схвати у најширем смислу само као „смисао и укус за бескрајно“, онда се може рећи, као што и чини Шлајермахер, да је пантеизам исто толико оправдан колико и теизам. Онда се с њим може говорити о дубокој религиозности Спинозиној. Спиноза је, вели Шлајермахер, био скроз пројект узвишеним светским духом. Он је, вели, био „пун религије и пун светог духа“.

Свест о бескрајноме и вечној пратила је сваки акт у Спинозином животу, у његовом мишљењу и делању. Том светшћу, тим осећањима била је обожена свака Спинозина мисао и свака акција. То су свакако узвишена осећања. Али јесу ли то религиозна осећања? На то ће се одговорити према томе како се схвата религија.

О томе, шта је религија, има безброј дефиниција, од врло широких до врло уских. Ако се религија схвати у Шлајермахеровом смислу, онда је Спиноза имао најдубља религиозна осећања; онда се о побожности код Спинозе може говорити више него и код кога другога. Овде не можемо ближе расправљати о томе шта је пантеизам и о његовом односу према теизму, одн. атеизму. Само што се Спинозе тиче, морамо нагласити да је он најчешће сматран као атеист. А довољно је подсетити да је он још за живота — и од самих филозофа¹ — оптуживан

¹ Тако се између осталих, помињу „два славна писца“ од којих један Спинозу зове *i g g e i i g i o s i s s i m u s* аутор, коме он пребачује „бестидност и безбожност“. Зато што је тврдио, вели, да су пророштва заснована на имагинацији пророка, подложној заблуди, и да пророци, као ни апостоли, нису писали по откривењу и заповести Божјој (*e o p r o g r e s s u s i m j u d i n t i a e* et *i m p i e t a t i s* fuit, *u t p r o p h e t i a m* dependisse *d i x e r i t* a *f a l l a c i i m a g i n a t i o n e* *p r o p h e t a r u m*, *e o s q u e* pariter ac *a p o s t o l o s* non *e x r e v e l a t i o n e* et *d i v i n o* *m a n d a t o* *s c r i p s i s s e*. — *O p e r a I*, 1802, p. 637. — Противници Спинозини су га нападали због његове теолошко-политичке расправе. Његово главно дело, Етика, штампана је после његове смрти, а Спиноза је, кажу, чак и на самрти препоручио да се на њу у опште не ставља његово име — *I b.* p. 640.

као безбожник, и да је зато био исکључен из своје црквене општине. Уосталом, Спиноза је протестовао против тог искључења једним одговором (на шпанском) упућеним рабинима. У својој „теолошко-политичкој расправи“, Спиноза констатује, с узвиком бола, да је већ дотле дошло да се не стиде (не црквене) оптуживати филозофе за атеизам они који отворено признају да немају идеју о Богу и да Бога познају само преко створених ствари, чије узроке не знају.¹ А то је у ствари исто што је тврдио и он, филозоф, Спиноза.

Али ни Шлајермахер није усамљен у одбрани Спинозе. И Гете вели, на супрот своме пријатељу Јакобију, који је Спинозу називао атеистом, да би га он, од своје стране, напротив, пре славио као највећег атеисту и највећег хришћанина (*theismum et christianissimum*).

У својој теолошко-политичкој расправи — штампаној анонимно 1670. г. и убрзо после тога забрањеној од холандске владе — Спиноза већ наслућује одвајање цркве од државе. Он је за потпуну слободу мишљења у питањима религије, што најбоље показује својом смелом критиком Св. Писма. Он тражи, као што смо видели, да философија буде независна од религије — не њена слушкиња, као у Средњем веку. Али исто тако и обратно: религија треба да је потпуно одвојена од философије.² Религију не чини сазнање већ интелектуална љубав и послушност према Богу одн. према божанским (моралним) законима.

Сви који су однос религије према философији схватали као Спиноза, ценили су Спинозу као дубоко религиозног човека. А то се и може чинити с обзиром на Спинозин стоички, готово аскетски живот. Питање је, међутим, да ли се Спинозино схва-

¹ Et, proh dolor! res eo iam pervenit, ut, qui aperte fatentur, se De' ideam non habere, et Deum non nisi per res creatas (quarum causas ignorant) cognoscere, non erubescant philosophos atheismi accusare. — Tract. theol-polit., cap. II, Opera I, p. 173.

² То не захтева само теолошко-политичка расправа, већ и кратка расправа о Богу, о човеку и његовој срећи (*Tractatus brevis de Deo et homine, eiusque felicitate*), која је први пут издана тек 1852 и то у холандском преводу. Она представља први, још непотпун покушај Спинозине метафизике, те зато има само извесног значаја за проучавање Спинозиног духовног развоја. Иначе њена вредност ишчезава поред Етике, у којој Спиноза износи своје дефинитивно, потпуно сазрело мишљење о Богу и о човеку и његовој срећи.

тање тог односа (религије и философије) може сматрати тачним? Кмко би се религија могла потпуно одвојити од свог предмета, т. ј. од извесних мисли о Богу, од извесног сазнања Бога? То није могућно и отуда се у истини ни Спинозина религија не може одвојити од његове метафизике или философије о Богу. И отуда се, с обзиром на своје пантеистичко схватање Бога, Спиноза мора критиковати са строго религиозног, т. ј. теистичког становишта. Спиноза је свакако био религиозан — он је то био, као што је то био, може се рећи, и Сократ — на свој начин. Али религиозним у пуном смислу не може се назвати онај, коме Бог није ништа друго, ништа више него сама природа. А то је случај код Спинозе, најконсеквентнијег, највећег представника пантеизма. Али с друге стране, са чисто моралног становишта, Спиноза заиста мора изазивати наше најискреније поштовање због озбиљности своје животне мудрости, због дубине своје моралне философије, због свог узвишеног етичког идеализма.

Др. Борислав Лоренц.
